JOLANTA MĘDELSKA* | UNIwersYTET KAZIMIERZA WIELKIEGO W BYDGOSZCZY

Z dziejów rywalizacji końcówek *-e* i *-ę* w neutrach typu *ciele*, *imię* (na materiale *Dokładnego słownika języka polskiego i ruskiego z końca XIX wieku*)

Słowa kluczowe: neutra typu *ciele*, *imię*, schyłek XIX wieku, norma i uzus w zwierciadle słownika przekładowego.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.101.4.2>

1. O źródle i autorze

Materiał pochodzi ze słownika przekładowego, polsko-rosyjskiego (dalej: DSPR) i rosyjsko-polskiego (DSRP), opublikowanego w zaborze rosyjskim w ostatniej ćwierci XIX wieku. Dzieło liczy łącznie 1748 stron (DSPR – 873, DSRP – 875), każda jego część zawiera około 50 tysięcy haseł. Jest cennym źródłem materiału dla historyków języka polskiego i rosyjskiego, a także badaczy dziejów leksykografii dwujęzycznej. Poświęcono mu kilka artykułów (Wawrzyńczyk 1995; Mędelśka 2019, 2020, 2020a, 2021; Marszałek 2021).

Sylwetkę redaktora słownika podam w wielkim skrócie, przedstawiano ją bowiem wyczerpująco we wskazanych artykułach. Odsyłam też do biogramów (Andreevskij i in. (red.) 1893; BBÈ). Piotr Dubrowski (1812–1882), filolog, sławista, polonofil biegle władający polskim, był obywatelem Imperium Rosyjskiego. Pochodził z Czernihowa, studiował w Moskwie, mieszkał i pracował w Warszawie i w Petersburgu. Ten członek korespondent Cesarskiej Akademii Nauk pracował jako nauczyciel gimnazjalny i akademicki oraz cenzor. Publikował książki, podręczniki, słowniki, artykuły naukowe i popularno-naukowe, wydawał rosyjsko-polskie czasopismo kulturalno-literackie „Diennica” / „Jutrzenka”.

2. Cel analizy

Chwiejność zapisów *-e* lub *-ę* w wygłosie neutrów typu *ciele*, *imię*, widoczna w słowniku przekładowym wydanym w końcu XIX wieku, zmusza do baczniejszego przyjrzenia się zjawisku, na którym badacze nie skupiali zbyt uwagi. Trafna interpretacja braku stabilności zapisów wymaga przypomnienia losów samogłosek wygłosowych we wskazanych neutrach od zainicjowania dziejów do końca XIX wieku, ustalenia przyczyny i charakteru wahań, a także prześledzenia prób modyfikowania normy teoretycznej oraz uważniejszego przyjrzenia się zmianom

* jolantamedelska@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4924-0163

zachodzącym w uzusie. Wyjaśnienia wymaga też większa niestabilność zapisów w części rosyjsko-polskiej słownika niż w jego części polsko-rosyjskiej.

3. Z dziejów neutrów na -ę

Pierwszą grupę rzeczowników nijakich na -ę, zawierających w swej strukturze morfologicznej tematy zakończone na -n- i -t-, tworzą te z nich, w których ę powstało w epoce prasłowiańskiej z połączenia *e* ze spółgłoską nosową *n* (**imen* > *imię*), drugą – te, w których nosówka rozwinęła się po zaniku w epoce prasłowiańskiej końcowej spółgłoski *t* (**bydlent* > **bydlen* > *bydłę*). W przypadkach zależnych (oprócz B. i W.) mamy rozszerzenie tematu o cząstkę -eń- i -on- (w typie *imię*) oraz -ęć- i -ęt- (-qt-) (w typie *cielę*) (Kryński 1910: 83–84; Grappin 1956: 195). Tu należy też *książe*, dawne neutrum na -ę, które – tak jak neutra typu *cielę* – oznaczało istotę niedojrzałą, jednak z czasem przybrało znaczenie ‘syn monarchy’, ‘władca księstwa’ i od XIV wieku pojawiało się jako masculinum. Rodzaj nijaki utrzymał się (jako drugorzędny) do końca XVIII wieku (Grappin 1956: 167).

Neutra na -ę nie są liczne, do typu *imię* należy około 10 jednostek, do typu *cielę* – kilkadziesiąt. Formantu -ę (-enię, -ęta) używano od czasów najdawniejszych, jego produktywność wzrosła w XVI wieku w związku z włączeniem do obiegu większej liczby tekstów świeckich (Dobrzyński 1974: 9).

Proces ścierania się -e z -ę we wskazanej kategorii rzeczowników bywa traktowany jako fakt fonetyczny, morfologiczny lub ortograficzny. Wiąże się ze zmianą w wymowie nosówki przedniej w wygłosie, nie ma jednak charakteru czysto fonetycznego. Denazalizacja -ę posłużyła jako impuls do próby unifikacji końcówek neutrów w lp., uproszczenia odmiany niewielkiej grupy rzeczowników z tematem rozszerzonym. Starano się porządkować zmiany za pomocą przepisów ortograficznych.

3.1. Uwarunkowania fonetyczne

W XVI wieku w mowie wykształconych Polaków nosówka przednia ustaliła się w brzmieniu *ę* (Klemensiewicz 1961/1985: 290; Stieber 1966: 29–31). Do XVI wieku „w całej Polsce wymawiano jeszcze dokładnie wygłosowe nosówki” (Stieber 1966: 32), tendencja do denazalizowania -ę w pozycji końca wyrazu zaznaczyła się w XVI stuleciu, silniej od drugiej jego połowy (Klemensiewicz 1961/1985: 291; Stieber 1966: 37). Wiele badaczy traktuje postaci typu *ciele*, *imie* jako przykłady procesu zatrąty nosowości -ę w wygłosie różnych kategorii wyrazów i form, nie wracając już do nich w działach dotyczących zagadnień fleksyjnych, por. materiał z XVII wieku: *imie*, *xiąże*, *dziecie*, *ciele* (dokumenty z Wielkiego Księstwa Litewskiego – Kurzowa 1993: 80), *książe*, *orle* (u Konstantego Szyrwida – Reczek 1980: 266), *brzemie*, *dziecie*, *imie*, *książe*, *xiąże*, *nieboże*, *pachole*, *plemie*, *strzemie* (druki północnokresowe – Pihan-Kijasowa 1999: 91), *bydle*, *dziecie*, *na imie* (listy Sobieskiego do Marysienki¹ – Jurkowski 1983: 121), *na imie* (rękopisy Wojciecha S. Chrościńskiego – Siekierska 1974: 41), i przykłady z wieku XVIII:

¹ Tu w ogóle na ośmiu stronach listu w pozycjach wygłosowych występuje tylko *e*.

imie, xiąże, dziecko, ramie, siemie, zrzenie (dokumenty z Wielkiego Księstwa Litewskiego – Kurzowa 1993: 80), *zwierze* (u Jana Jabłonowskiego – Zieniukowa 1968: 32), *imie* (u Franciszka Bohomolca – Węgier 1972: 14), *brzemie, imie, bydle, dziecko* i *Dzicie, niemówle, Xiąże, zwierze* (u Konstancji Benisławskiej – Brajerski 1961: 11–12), *dziecie, Xiąże, Bydle* (u Franciszka Karpińskiego – Kwaśniewska-Mżyk 1979: 11). Licznych przykładów dostarcza *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* (ESXVII), zob. tam m.in. *książę / książe*. Wyraźnie rysuje się dominacja -ę we wcześniejszym okresie, na przykład we fraszkach Wacława Potockiego (1669), i rosnąca z czasem przewaga -e, na przykład w *Informacji geograficznej...* Wojciecha Bystrzonowskiego (1743) czy też w *Historii...* Władysława Łubieńskiego (1763).

Badacze stwierdzają na ogół, że w XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach i drukach nieoznaczanie nosowości ę w wygłosie było pospolite i odzwierciedlało realną wymowę, „norma graficzna nawet w rękopisach nie dopuszczała jednak do szerszego uwidocznienia się tej cechy” (Siekierska 1974: 41). Zapisy bez nosowości narastały do ostatniego ćwierćwiecza XVIII wieku (Bajerowa 1964a: 29).

3.2. Przesłanki morfologiczne

Według Ireny Bajerowej, której opinię podzielam, pojawianie się -e na miejscu -ę w neutralach miało naturę morfologiczną i nie należy traktować go wyłącznie jako pogłosu denazalizacji wygłosowego -ę (1964a: 29). Za taką interpretacją przemawia intensywniejsze szerzenie się tego zjawiska niż analogiczna – z fonetycznego punktu widzenia – zatrać nosowości w B. lp. rzeczowników r.ż. typu *matkę // matke*. W przeciwieństwie do neutralów z nowym -e przykłady osobliwych bierników żeńskich na -e „zdarzają się (w piśmie), ale są wyjątkowe” (1992: 90). Jako zagadnienie z zakresu fleksji omawiają zanik nosowości w wygłosie neutralów Henryk Grappin² (1956: 197–202), Zenon Klemensiewicz³ (1961/1985: 615) czy Tadeusz Brajerski (1961: 118). Zanikanie rezonansu nosowego wspierało obserwowany w XVIII wieku proces wyrównawczy polegający na dążeniu do zastąpienia końcówki -ę przez -e (z kategorii *pole*). W pierwszej połowie stulecia formy typu *bydle* były względnie rzadkie, częściej występowały w jego drugiej połowie, na przykład *książe, imie, dziecko, bydle, zwierze, żrzenie* (Bajerowa 1964a: 87–88). Zdaniem Jadwigi Zieniukowej w pierwszej połowie XVIII wieku trafiały się przykłady w rodzaju *imie, zwierze*, „trudno jednak orzec, w jakim stopniu są one zwykłymi błędami druku” (1968: 80). U schyłku XVIII stulecia zdarzało się w drukach -e w typie *bydlę, cielę*, w większości źródeł jednak -e zapisywano w typie *imię, plemię* (Bajerowa 1964a: 87–88).

3.3. Regulacje ortograficzne

Niektórzy badacze uznawali typ *imie* jedynie za przejaw „częstej manieri ortograficznej” (Węgier 1972: 14). Wiadomo, że w XVII wieku drukarze nie akceptowali – wbrew

2 Wskazuje też na obserwowane niekiedy dalsze konsekwencje zaniku nosowości prowadzące do zmiany końcówek deklinacyjnych (analogia do *pole*), por.: *imię – imienia > imie – imia, wymię – wymienia > wymie – wymia* (Grappin 1956: 202). Wcześniej tendencję tę dostrzegł Jan N. Baudouin de Courtenay, podając wzorzec nowej odmiany: Gen. *strzemia*, Dat. *strzemiu*, Instr. *strzemiem*, Loc. *strzemiu* (1974: 221).

3 Por.: „przejęciowa skłonność do zastępowania prawidłowej końcówki -ę [...] końcówką -e, czemu sprzyjał zanik wygłosowej nosowości” (Klemensiewicz 1961/1985: 615).

wymowie – takich zapisów (Pihan-Kijasowa 1999: 91). Nie ma o nich wzmianki w pierwszej gramatyce języka polskiego napisanej przez Polaka. Do III deklinacji zaliczono w niej neutra na *-ę* (*chłopię*) oraz masculinum *Xiążę* (Woyna 1690). Nie poruszają zagadnienia rywalizacji *-e* z *-ę* gramatycy pierwszej połowy XVIII wieku (Bajerowa 1964a: 87), jednak w latach 70. Walenty Szyłarski wśród rzeczowników na *-e* wymienił *pachole*, *zwierze*, *dziecie*, opowiedział się też za *-e* w M. i B. neutrów typu *imie* (1770: 17, 33). Powody owej regulacji, jak napisał Józef Mroziński, „[...] nie zasługują nawet, aby się nad nimi zastanowić” (1830: 110). Pierwotne wygłosowe *-ę* w interesującej nas grupie wyrazów częściowo przywrócił Onufry Kopczyński, formułując zasadę: „Końcowe *ę* pisze się naprzód w imionach żywotnych rodzaju nijakiego, np. *dziecie*, *kurczę* [...]”, natomiast końcowe *e* otwarte – „naprzód w rzeczownikach wszystkich, np. *panie*, *panowie* etc., oprócz nieżywotnych rodzaju nijakiego, np. *słońcé*, *polé* [...]” (1784: 65, 64). Kopczyński nie podał tu wprawdzie eksplicytnie neutrów z dodatkowym przyrostkiem fleksyjnym typu *imię*, ale wymienił je wcześniej wśród rzeczowników r.n., por.: *panię*, *kurczę*, *imié* (1784: 33), sam też używał postaci odnosowionej, na przykład „*Imię* to *Xiążę*” (1784: 23). Uważał, że skoro w nieżywotnych typu *imię* samogłoska ustna występuje w całym paradygmacie (*imie-nia*), to należy pisać ją także w M., w żywotnych zaś typu *cielę* w całym paradygmacie mamy nosówkę (*cielę-cia*), zatem trzeba oznaczać ją również w M. Zdaniem J. Mrozińskiego „w początkach znalazł Kopczyński wielu nieposłusznych, ale nie miał przeciwników; żaden pisarz nie śmiał wystąpić przeciw nowościom zalecanym w *Grammatyce Narodowej*” (1830: 112–113). Według I. Bajerowej zasada O. Kopczyńskiego się przyjęła, u schyłku XVIII wieku z rzadka spotykało się formy *ciele*, *bydle*, częściej – *imie*, *plemie* i: „Ogólnie biorąc, *-ę* jest tu [w typie *imię* – dop. J.M.] ciągle jeszcze w mniejszości [...]” (1964a: 88). Jednakże „[...] ani w tym ciasnym zakresie nie utrzymała się owa ortograficzna innowacja, a poprawna wymowa także wymagała końcówki *-ę*” (Klemensiewicz 1961/1985: 615).

4. XIX-wieczne norma i uzus

4.1. Zabiegi kodyfikacyjne. Stan normy w latach siedemdziesiątych XIX wieku

W wydanej krótko po śmierci O. Kopczyńskiego (zmarł w 1817 r.) *Gramatyce* jego pióra mamy zasadę sprzed 35 lat, jednak ze słów autora wynika, że nie była ona powszechnie stosowana: „Widzimy, że zakończenia na *ę* nosowe służą samym żywotnym. Niektórzy psują to правило, pisząc w nieżywotnych zakończonych na *mié* *ę* nosowe, np. *ramię*” (1817: 252). Dostrzegano liczne odstępstwa od nowej reguły. Zdaniem J. Mrozińskiego działało się tak dlatego, że jedynie naśladowano O. Kopczyńskiego, samej zasady nie zgłębiając (1830: 115). W pierwszej ćwierci XIX wieku nikt nie dążył do upowszechnienia *-e*. Ścierały się dwie koncepcje: 1) pomysł Kopczyńskiego: *-ę* w żywotnych, *-e* (lub *-é*) w nieżywotnych, 2) postulat restytucji *-ę* (Bajerowa 1992a: 88). Zwolennikiem O. Kopczyńskiego był m.in. Józef Muczkowski (1825: 68–69), głównym zaś krytykiem – J. Mroziński, który zalecił *-ę* w obu kategoriach (1822: 45) i dogłębnie uzasadnił potrzebę przywrócenia dawnej polskiej nosówki w M., B. i W. lp. neutrów typu *imię* (1830: 119–127). W 1830 r. Deputacja ortograficzna opowiedziała się za pisownią *-ę*

w obu grupach neutrów (bez względu na znaczenie i typ odmiany w przypadkach zależnych) (Rozprawy 1830: 550). „Od tej pory nikt nie poprze *-e*. Zdecydowaną i jedyną normą od połowy XIX wieku jest w NAV sg omawianej kategorii końcówka *-ę*” (Bajerowa 1992a: 89). To jednak nie do końca prawda, za *-e* opowiedział się bowiem, i to pod koniec stulecia, Bożydar Ożyński: „Krótkich rzeczowników a najczęściej używanych na *mie* tyle [...] jest: *brzemie, ciemie, znamie, imie, plemie, ramie, rzemie, siemie, strzemie*”⁴ (1883: 107). Poglós zasady O. Kopczyńskiego znajdujemy w pierwszym słowniku ortograficznym. Jego autor zaleca *-ę* (Jerzykowski 1885: 51–52), ostrzegając jednocześnie: „*źle: plemie, źle: ramie, źle: siemie*”. O utrzymywaniu się wahań jeszcze w początkach XX wieku świadczy zalecenie: „Pisz: *bydlę, cielę, dziecię, jagnię, plemię, znamię* i t.d. (nie *bydle, ciele* i t.d.)” (Passendorfer 1911: 45).

Dodajmy, że w L, podstawowym źródle normatywnym w pierwszej połowie XIX wieku, nie ma śladu po toczących się sporach: wszystkie interesujące nas neutra kończą się na *-ę*, tak też jest w swil. Według J. Mrozińskiego stało się tak „może dlatego, że Linde wypisywał je po większej części z dzieł dawniejszych”, inne zaś słowniki „są wyciągiem z Knapskiego lub z Lindego” (1830: 116).

4.2. Uzus

Badacze źródeł XIX-wiecznych poświęcali uwagę głównie zanikowi nosowości, przykłady z *-ę* na ogół pomijając. Tak więc u anonimowego autora gramatyki języka litewskiego z pierwszej ćwierci XIX wieku mamy: *bydle, ciele, imie* (ale: *panię*) (Karaś 2000: 230). Jan Śniadecki, zdaniem J. Mrozińskiego najstaranniejszy z pisarzy, pisał zawsze *imie* przez *-e*, ale *plemie* przez *-ę* (1830: 115). Ze spuścizny filomatów i filaretów znamy *dzicie, diwczę, xiąże, piskle, imie* (Kurzowa 1972: 35), z pism Jana Chodźki – *dziecie, imie, xiąże* (Turska 1930: 8, 30), z autografów Pana Tadeusza – *brzemie*⁵ (1), *chłopie*⁶ (2), *dziecie* (18), *dziewczę* (4) i *dziewczę* (1), *imie* (17), *książe* (23), *pachole* (1) i *pacholę* (2), *plemie* (1), *ramie* (5), *zwierze* (2), a także formę z *-ę*: *strzemię* (1)⁷ (Szpiczakowska 2001: 58–59), z pamiętnika Franciszka Mickiewicza – *Xiąże* i *płomie* (Trypućko 1969: 52–53). U lekarza Aleksandra Kozieradzkiego (1813–1860) z Krzemieńca występują *ramie* i *imie* (Kawyn-Kurzowa 1958: 11), u Juliusza Słowackiego – m.in. *szczenie, plemie, chłopie, imie, dziecie, ramie, dziewczę, znamię* (Klemensiewicz 1951: 4). W autografach Aleksandra Fredry napotkano: *bydle* (1), *ciele* (5), *dziecie* (24), *dziewczę* (4), *pachole* (1), *piskle* (1), *zwierze* (4), *książe* („tak stałe np. w autografie Pana Geldhaba”), *ciemie* (2), *imie* (19), *plemie* (3), *ramie* (15), *strzemie* (1) (Zaleski 1969: 101–102). „W wielu miejscach można stwierdzić, że pisarz wyraźnie poprawił *e* na *ę*, oddając później «ogonek» innym odcieniem lub nawet innym kolorem atramentu” (1969: 104).

4 Jednak zdaniem Klemensiewicza „dziwaczne pomysły tego autora nakazują wielką ostrożność w przyjmowaniu jego informacji” (1961/1985: 744).

5 Ale SJAM notuje zarówno *brzemie*, jak i *brzemię*, w zasadzie w jednakowej proporcji.

6 W SJAM tylko taka postać.

7 Wcześniej w brulionach rękopisu *Pana Tadeusza* Halina Szwejkowska znalazła: *imie, dziecie, pachole, dziewczę, xiąże* (1953: 48, 50).

W tekstach początków XIX stulecia mogły to jeszcze być reminiscencje zasady W. Szylarskiego (zawsze *-e*). Co do dziwnej manieri ortograficznej J. Śniadeckiego, to – być może – stosował on regułę O. Kopczyńskiego, ale rozumiał ją w sposób uproszczony, mianowicie że *-e* mamy w nazwach przedmiotów, a *-ę* w nazwach istot żywych (wszak *plemię* to ludzie). W odniesieniu do epoki Mickiewicza I. Bajerowa stwierdziła, że wprawdzie wówczas normy nie ustalono, ale skłaniano się raczej ku kodyfikacji *-ę*, dodając jednocześnie: „Należy zaznaczyć, że w praktycznym stosowaniu dobór *-e* i *-ę* zupełnie nie jest uzależniany od żywotności czy nieżywotności wyrazu” (1964a: 165), czyli zasada O. Kopczyńskiego nie była respektowana.

Spośród autorów urodzonych pod koniec pierwszego ćwierćwiecza XIX wieku Władysław Syrokomla „trzymał się, jak się zdaje, przynajmniej w rękopisach, zasady Kopczyńskiego, jakkolwiek niekoniecznie konsekwentnie” (Trypućko 1955: 114). W jednym z jego rękopisów *imię* występuje 30 razy, zawsze z *-e* (ale „w druku znajdujemy tu 29 razy *-ę* i tylko raz *-e*”). Zdarzały się w rękopisie poprawki *-e* na *-ę*: *imie*, *zwierze*, *źwierze*. W drukach natomiast – zdaniem Józefa Trypućki – „panuje kompletna anarchia”. Badacz poparł to stwierdzenie statystyką ilustrującą stosunek *-ę* do *-e*: *brzemie* (1:6), *bydlę* (2:3), *chłopię* (7:2), *ciemie* (2:2), *dziecie* (116:3), *dziewczę* (25:5), *imię* (61:170), *jagnię* (1:2), *książę* (14:57), *kurczę* (1:0), *niebożę* (4:5), *niemowlę* (6:0), *pacholę* (34:6), *pisklę* (1:0), *plemię* (18:11), *płomię* (2:9), *ptaszę* (5:2), *ramię* (25:51), *sarnię* (3:0), *siemię* (1:0), *strzemię* (2:1), *szczenię* (3:0), *wnuczę* (0:1), *znamię* (6:5), *zwierzę* (6:10). „Z tego stanu można wyciągnąć tylko jeden wniosek, że dla S[yrokoml]i było właściwie najzupełniej obojętne, czy się napisze *-ę*, czy też *-e*” (Trypućko 1955: 114). Brak nosowości *-ę*: *imie*, *ramie*, *dziewcze* dostrzeżono też u Teodora T. Jeża (Doroszewski 1949: 115).

Przegląd źródeł XIX-wiecznych wskazuje na dużą dowolność repartycji końcówek neutralnych na *-ę*. Bajerowa ustaliła, że *-e* było wówczas końcówką recesywną, a *-ę* – ekspansywną (1992b: 39). Pewne neutra przybierały formy oboczne „w tym samym czasie i w tym samym źródle”, na przykład *imie* / *imię*, *książe* / *książę*. Z korpusu tekstów powstałych w XIX wieku badaczka wypisała 19 leksemów (322 słowoformy, 186 z *-ę*, 136 z *-e*), najczęstsze były: *dziecie* (138), *imię* (111), *(arcy)książę* (79), *zwierzę* (30). W uzusie rozwój przebiegał wyraźnie: od dominacji *-e* w pierwszej ćwierci (72%) do panowania *-ę* w ćwierci czwartej (93%). Uwarunkowania tego procesu były „trudne do wykrycia”. Jeszcze pod koniec XIX wieku można było spotkać w tekstach postaci *bydle* czy *imie* (Bajerowa 1992a: 88–88). Dodajmy jako ciekawostkę, że w wydawnictwach kowieńskich przykłady z *-e* trafiały się nawet w okresie międzywojennym. Spośród 15 napotkanych w nich wypadków zatruty nosowości w wygłosie 10 dotyczy właśnie neutralnych na *-ę*: *bydle* (2), *imie* (1), *książe* (5), *siemie* (1), *strzemie* (1). To ślady wahań w tej kategorii wyrazów (Mędelaska, Marszałek 2005: 323).

5. Stan w słowniku P. Dubrowskiego

Tak więc w ostatniej ćwierci XIX wieku, kiedy P. Dubrowski wydawał swój słownik, norma teoretyczna była ustalona: w obu grupach neutralnych obowiązywała końcówka *-ę*, uzus też bardzo wyraźnie zmierzał ku *-ę*, mimo zdarzających się odstępstw na rzecz *-e*. Badany słownik odzwierciedla te tendencje, jednak – z różnych względów – w każdej części w innym stopniu.

5.1. Stan w części polsko-rosyjskiej

Opracowując polsko-rosyjską część swojego słownika, P. Dubrowski miał ułatwione zadanie: konstruował siatkę haseł, wykorzystując hasłownik Swil, w którym neutra typu *imię, cielę* kończą się normatywną nosówką *-ę* (L również ma *-ę*). Tak też jest w zasadzie w DSPR.

Lista neutrów typu *imię*:

(a) wygłos *-ę* (Swil; L 'ts.'): *brzemie*⁸ (3), *ciemie*, *dymie*, *plemie*, *przedimie*, *przedramie*, *ramie* (5 i 1 w *nawiać*), *siemie*, *strzemie* (4), *szlemie*, *wymie*, *znamie*⁹ (3 i 1 w *piętno*), *żeremie* (*daw.*, w Swil *prze.*);

(b) wygłos *-ę / -e* (Swil; L *-ę*): *imie* (4 i 1 w *ile*, *nadać*, *odmieniac*, *święcić*, *zapytywać*, *zbiorowy*, *zgubny*), *imie* (w *liczbowy*, *pospolity*, *święcić*).

Wykaz jest kompletny, liczy aż 14 leksemów (41 wystąpień). Niemal wszystkie mają postać zgodną z normą ortograficzną ostatniej ćwierci XIX wieku, wahania obserwujemy w odniesieniu do *imię*: 11 zapisów z *-ę* i 4 ze starym *-e*, co stanowi około 10% wszystkich wystąpień. Postać nienormatywna nie jest wyrazem hasłowym, pojawia się wewnątrz innych artykułów, czyli w tych miejscach, w których redaktor nie kopiował zapisu z Swil czy L, lecz zapisywał postać neutrum „z głowy”. Jak wynika z przeglądu literatury, *imię* to jednocześnie rzeczownik najczęściej wymieniany przez badaczy wśród neutrów z zanikiem nosowości, czyli postać ortograficzna silnie utrwalona w świadomości piszących i czytających (co z kolei wynika z jej dużej frekwencji, nietypowej w tej grupie wyrazów).

Lista neutrów typu *cielę*:

(a) wygłos *-ę* (Swil; L 'ts.'): *Bożę*, *bydlę* (i 1 w *robotny*), *capie*, *charcie*, *chłopie*, *chudzie*, *Cyganie* (L nie notuje), *czaple*, *dziecie* (2), *dziewczę*, *gąsie*, *gołąbie*, *gołębie*, *indyczę* (i 1 w *jędyczę*), *jagnię*, *jaskole*, *jaskółczę*, *jaszczurczę*, *jednorożczę*, *jelenię*, *jeżę*, *jędyczę* (L *nieużyw.*), *kaczę*, *karle*, *karpie*, *kielczę*, *klaczę*, *kocię*, *koźle*, *króliczę*, *kruczę*, *kukułczę*, *kurczę*, *lisie*, *lwie*, *lwiczę*, *mulę*, *muszę*, *myszę*, *niebożę*, *niedźwiedzie*, *niemowlę*, *orle*, *osle*, *otroczę* (*daw.*), *pachole*, *panie*, *pisklę*, *praszcze* 'pręcik'¹⁰, *prosie* (2 i 1 w *kłopot*), *przepiórczę*, *psie*, *ptasze*, *rączę*, *rybie*, *smoczę*, *sokole*, *sroczę*, *szczenię*, *ślepie* (*dop. lp.: -ęcia*; Swil i L tylko *lm.: ślepięta*), *wilczę*, *wróble*, *zwierzę*, *żabię*, *żrebie*;

(b) wygłos *-e*: *arcyksiąże* (Swil 'ts.'; L *arcyksiążę*), *ciele* (i *ciele morskie*) (Swil *cielę*, nie notuje *cielę morskie*; L *cielę, cielę morskie*, ale wśród cytatów: *jak ciele ogonem* z Pimina Mohiły¹¹), *książe* (i 1 w *mość, wielki*).

Wykaz neutrów typu *cielę* jest imponujący: 68 jednostek (76 wystąpień). Nie jest to jednak lista autorska, P. Dubrowski „zaciągnął” ją z Swil, w zasadzie nie przystosowując do potrzeb

8 Numeru stron nie podaję, każde neutrum czytelnik znajdzie na miejscu należnym mu zgodnie z porządkiem alfabetycznym. W nawiasach wskazuję te wokabulary, pod którymi także dany wyraz umieszczono.

9 L ma hasło *znamie*, a w nim – wśród przykładów – cytat z *Gramatyki narodowej* Onufrego Kopczyńskiego: *Znamie prawe, acutus, znamie lewe, gravis*. W oryginale *Gramatyki*, zgodnie z zasadą wprowadzoną przez jej autora, mamy dwukrotnie *-e*, u Lindego zaś jedno *-e*, jedno *-ę*. Tak więc Linde jednak ingerował w pisownię źródeł.

10 DSPR podaje też *lm.: praszcze*. W Swil: *praszcze* (*prze.*), w L bez kwalifikatora.

11 Z połowy XVII w.

użytkowników słownika przekładowego¹², o czym świadczy obecność tak rzadkich neutrów, jak *jaskolę*, *jednorożczę*, *karpie*, *muszę*, *rybię*. Aż 65 jednostek (70 wystąpień) zarejestrowano – zgodnie z normą popartą zapisami w Swil – z wygłosowym -ę. Tylko trzy jednostki (6 wystąpień, około 8%) mają wygłos odnosowiony: *arcyksiąże*, *książe*, *ciele*. Dwie pierwsze, mimo że w źródłach częste, nie są ciekawe. Występują bez nosówki także w Swil (w L -ę), stamtąd zostały przeniesione do DSPR. Zastanawia postać *ciele* (powtórzona w *ciele morskie*, więc nieprzypadkowa), którą zarówno L, jak i Swil rejestrują z nosówką. Jest to w DSPR jedyna postać inna niż w Swil.

Przegląd bogatej listy neutrów typu *cielę* zamieszczonej w DSPR uświadamia, że nie wszystkie takie formacje oznaczały ‘istoty niedojrzałe, niedorosłe’, por.: *kielczę*, *praszczę*, *rączę*, *ślepię*. Zasada O. Kopczyńskiego: żywotne mają -ę, nieżywotne -e była uproszczeniem. Bardziej uniwersalny charakter miała wskazówka zazwyczaj pomijana: nosówka w całym paradygmacie, więc też w M. (*kielczę-cia*).

5.2. Stan w części rosyjsko-polskiej

W DSRP status neutrów na -ę jest inny niż w DSPR. Są one polskimi translataciami wyrazów rosyjskich, spontanicznie dobranymi przez redaktora, albo składnikami ilustracji tekstowych. P. Dubrowski nie kopiował tych postaci z Swil, wprowadzał je sam.

Lista neutrów typu *imię*:

(a) wygłos -ę: *brzemie* (w *briemia*, *zachap*, *igo*, *chomut*, *bardienik*, *wjucznyj*), *siemie* (w *sie-mia*), *strzemie* (2 w *striemia*), *wymie* (w *wymia*);

(b) wygłos -ę / -e (Swil, L -ę): *imię* (6 w *imia*, 1 w *poimienowat*, *sobstwiennyj*, *czislitiel-noje imia*), *imie* (w *czest*, *koliczestwiennyj*), *plemie* (w *złoj*, *isczadije*, *orda*, *otrodje*, *podkołodnyj*, *poroda*, *porożdienije*), *plemie* (w *koleno*, *krow*, *plemia*), *ramię* (w *zakortyszki*, *łapa*, *rukaw*, *chłami-da* i 2 w *pleczo*), *ramie* (w *pleczewoj*), *znamie* (w *mietka*), *znamie* (w *ostraja*, *udiwitielnaja*).

Obraz jest inny niż w DSPR. Do tej części słownika trafiło tylko 8 neutrów typu *imię*, czyli około 60% jednostek zarejestrowanych w DSPR (wystąpień jest tyle samo: 41). Połowa (4 jednostki, 10 wystąpień) została zapisana zgodnie z normą, połowa wykazuje wahania. Chwiejność dotyczy neutrów częstszych (*imię*, *plemie*, *ramię*, *znamie*), spotykanych w źródłach także w postaci bez nosówki i tak – być może – w świadomości P. Dubrowskiego utrwalonych. Wśród form obocznych dominują te z normatywnym wygłosem -ę (23:8), por. proporcje: *imię* 9:2, *plemie* 7:3, *ramię* 6:1 i tylko *znamie* 1:2.

Lista neutrów typu *cielę*:

(a) wygłos -ę (Swil; L ‘ts.’): *bydlę* (w *żywotnoje*, *zwier*, *odior*, *skotina*, 2 w *żywotina*, 4 w *skot*), *dziecię* (w *wosprinimat*, *grudnoj*, *malga*, *podietski*, *popolzien*, *prinikat*, *prinimat*, *pripadat*, *prijomysz*, *striżka*, *czado*, 2 w *ditia*), *gawronię* (w *graczonok*), *gąsię* (w *gusiok*), *jagnię* (w *baraszek*, *jagnionok*, *jagnia*, *jarysz*), *koźlę* (w *kozlonok*), *kruczę* (w *woronionok*), *kurczę* (w *cyplonok*), *niewmowlę* (w *malutka*, *mładzieniec*), *orlę* (w *orlonok*, *orlik*), *oślę* (w *oslonok*), *pisklę* (w *wywiadienysz*,

12 Pominął tylko: *gawronię*, *skowronczę*, *tygrysię*, *tygrzę* (wykorzystane jednak w DSRP w roli odpowiedników).

gałczonok, dietionysz, żurawlonok), ptaszę (w ptieniec), skowronczę (w żaworonok, żaworono-czek), sokołę (w sokolonok), tygrysię (w tygrionok) (L nie zna), tygrzę (w tygrionok), wróblę (w worobjonok), zrzebię (w żeriebionok i żeriebia);

(b) wygłos *-ę / -e* (Swil; L *-ę*): *cielę (w tiela), ciele morskie (w nierpa), książę (w giercog, pokniażeski), książę (w wielikij, kniaź, princ, krow'), prosię (w wieprionok, porosionok), prosie (w ososok), szczenie (w wydrienok), szczenię (w szczenok), zwierzę (w żywotnoje, zwier', łosik, mastodont, miertwieczina, mlekopitajuszczij, pozdniak, jazwik), zwierze (w miertwieczina, sosun);*

(c) wygłos *-e* (Swil *-e*; L *-ę*): *arcyksiążę (w ercgiercog).*

Do rosyjsko-polskiej części słownika trafiło zaledwie 25 neutrów typu *cielę* (74 wystąpienia), czyli około 37% jednostek zarejestrowanych w DSPR. Wygłos *-ę* zgodny z normą potwierdzoną w Swil ma 19 neutrów (50 wystąpień), w tym *bydlę* czy *dziecię*, dość częste w innych źródłach z *-e*. Chwiejność wykazuje 5 jednostek, czyli 20% materiału (w nawiasach stosunek *-ę* do *-e*): *cielę* (1:1), *książę* (2:4), *prosię* (2:1), *szczenię* (1:1), *zwierzę* (8:2). Dominują postaci zgodne z normą, choć ta przewaga nie jest duża: 14:9 (około 65%). Zauważmy, że polskie odpowiedniki wyrazów hasłowych są zazwyczaj normatywne (z *-ę*), na przykład *cielę* w haśle *tiela* czy *szczenię* w *szczenok*. Postaci nienormatywne (z *-e*) pojawiają się w innych hasłach, tu odpowiednio: *nierpa* i *wydrienok*, czyli w miejscach, w których czujność redaktora w odniesieniu do wygłosu neutrów mogła być osłabiona. Rzeczownik *arcyksiążę* ma tylko *-e*, niezgodne z normą, ale podane w Swil.

W DSPR pominięto aż 51 neutrów zmieszczonych w części polsko-rosyjskiej. Są to:

(a) w typie *imię*: *przedimię, przedramię, szlemię, żeremię;*

(b) w typie *cielę*: *Bożę, capię, charcię, chłopię, chudzię, Cyganię, czapłę, dymię, dziewczę, gołąbię, gołębię, indyczę, jaskołę, jaskółczę, jaszczurczę, jednorożczę, jelenię, jeżę, jędyczę, kaczę, karłę, kielczę, klaczę, kocię, króliczę, kukulczę, lisię, lwię, lwiczę, mulę, muszę, myszę, niebożę, niedźwiedzię, otroczę, pacholę, panię, praszczę, przepiórczę, psię, rączę, rybię, smoczę, sroczę, ślepię, żabię, żrebię.*

Zastanawiając się nad przyczyną wprowadzenia tak małej liczby neutrów na *-ę* do DSPR, zauważmy, że w siatce haseł tego słownika rzadko zamieszczano formacje rosyjskie analogiczne do *cielę* (wyjątki: *ditia, jagnia, tiela, żeriebia*), mimo że wydany w latach sześćdziesiątych XIX wieku słownik Władimira Dala (TSRÂ) takie neutra notuje (często na drugim miejscu, czyli jako co najmniej recesywne), m.in. *barcza, diewcza, gusia, jaszczeria, kotia, kozla, lagusza, lisia, otrocza, sorocza, szczenia*. P. Dubrowski preferował typ *tielonok* (z nabytym przyrostkiem *-onok* zmieniającym rodzaj i paradygmat odmiany dawnych neutrów z tematem **t*) i często dobierał polskie translaty formalnie mu bliższe, na przykład: *gołubionok – gołębiątko* (nie *gołębię*), *lisionok – lisiątko* (nie *lisię*) czy *lwionok – lwiatko* (nie *lwię*). Zgodnie z własnym poczuciem językowym redaktor wprowadzał do DSPR żywy rosyjski i żywy polski, odzwierciedlając widoczną w obu tendencję do rugowania rzadkich rzeczowników z tematem rozszerzonym i zastępowania ich wyrazami o odmianie regularnej (spadek produktywności formacji z *-ę* rozpoczął się w XVII w.; Dobrzyński 1974: 54). W części zaś polsko-rosyjskiej P. Dubrowski uległ – jak się wydaje – autorytetowi Swil i bezrefleksyjnie przeniósł do siatki

hasła prawie wszystkie neutra na -ę, także te przestarzałe czy wręcz archaiczne. Przysporzyły mu one wielu problemów translatorskich: musiał sięgać po odpowiedniki opisowe, na przykład *chudzię – biednoje żałkoje sozdanije*, przybliżonych, na przykład *jeżę – jożyk, mołodój joż*, lub pozostawiać neutrum bez przekładu, na przykład *jednorożczę* (odsyłacz do *jednorożec*).

6. Podsumowanie

W ostatniej ćwierci XIX wieku proces ścierania się -e z -ę w wygłosie neutrów dobiegał kresu. Zjawisko nie miało już charakteru fonetycznego, dotyczyło morfologii, stwarzało też jeszcze problemy ortograficzne. Norma teoretyczna była stabilna, w praktyce zdarzały się odstępstwa od niej. Przegląd prac o języku pisarzy XIX-wiecznych wykazał, że nienormatywne -e trafiało się wcale nierzadko, zwłaszcza w autografach. W drukach poprawiano je na -ę, nie zawsze konsekwentnie. Materiał wypisany ze słownika P. Dubrowskiego, bogatego źródła neutrów na -ę (86 jednostek, 14 typu *imię* i 72 typu *cielę*, poświadczonych łącznie 232 wystąpieniami), odzwierciedla ten stan.

Stan w DSPR potwierdza stabilność normy teoretycznej. Mamy tu wyrazy hasłowe skopowane z Swil, w tym dwie formy nienormatywne. Wyjątek stanowi postać *ciele*, która pochodzi od redaktora (w Swil z -ę). Chwiejność wykazuje neutrum *imię*, ale postać *imie* pojawia się wewnątrz innych artykułów, sam wyraz hasłowy podano z nosówką. Wahania mogą być przejawem przywiązania redaktora do starej postaci tego częstego neutrów.

DSPR, w którym odstępstw od normy jest znacznie więcej, dobrze odzwierciedla uzus końca XIX wieku. Tu bowiem wszystkie formy nienormatywne znajdują się wewnątrz artykułów hasłowych. Pełnią funkcję odpowiedników wokabuł rosyjskich lub wchodzą w skład ilustracji tekstowych. Nie kopiowano ich z Swil, są odautorskie. Kiedy P. Dubrowski nie kontrolował zapisów, rejestrował wyrazy zgodnie ze swoimi wcześniejszymi przyzwyczajeniami pisowniowymi, korekta zaś nie wychwyciła wszystkich takich wypadków. Jednostek słownikowych mamy tu znacznie mniej: w typie *imię* około 60% stanu obserwowanego w DSPR, w typie *cielę* tylko około 37%, ale wystąpień jest tyle samo. W typie *imię* połowa neutrów (te częściej używane) wykazuje chwiejność. Dominują postaci normatywne, jednak form z -e też mamy dużo, bo 20%. Z kolei w typie *cielę* wahania wykazuje tylko 20% neutrów (głównie częstsza leksyka), ale odstępstw na rzecz -e jest znacznie więcej, aż 35% (tu też *arcyksiąże* – tylko z -e). W obu częściach słownika cztery jednostki mają nienormatywne -e: *arcyksiąże*, *ciele*, *imie* i *książe*, ale tylko *arcyksiąże* występuje w obu z nienormatywnym -e, *imię* zaś wykazuje wahania. *Cielę* i *książe*, w DSPR tylko z -e, w DSPR pojawiają się zarówno z -e, jak i z -ę. Przypomina się ironiczna uwaga J. Trypućki o W. Syrokomli (prawie rówieśniku naszego redaktora), któremu było obojętne, czy napisze -ę czy -e, i wzmianka I. Bajerowej o formach obocznych spotykanych w tym samym czasie i w tym samym źródle. Na swobodę wyboru samogłoski złożyło się wiele czynników: utrata poczucia wygłosu historycznego, brak oparcia w wymowie, kilka różnych regulacji (zawsze -e; w nieżywotnych -e, w żywotnych -ę; zawsze -ę), nieprecyzyjne uzasadnianie reguł, a także charakterystyczne dla XIX wieku ogólne rozchwianie fonetyczno-ortograficzne, skutkujące przyzwoleniem na używanie postaci równoległych, znacznie większym niż dziś.

Bibliografia

- Andreevskij I.K., Arsenëv K.K., Petruševskij F.F. (red.) 1893: *Ėnciklopedičeskij slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Efrona*, t. XI (21), AO „F.A. Brokgauz – I.A. Efron”, Sankt-Peterburg (hasło: Dubrovskij, Petr Pavlovič), s. 218.
- Bajerowa I. 1964a: *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Bajerowa I. 1964b: *Współczesna Mickiewiczowi norma teoretyczna*, „Pamiętnik Literacki” LV, nr 1, s. 157–181.
- Bajerowa I. 1992a: *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2: *Fleksja*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Bajerowa I. 1992b: *Zróżnicowanie regionalne rozwoju języka ogólnego XIX wieku (na materiale fleksji)*, [w:] W. Boryś, W. Sędzik (red.), *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 39–45.
- Baudouin de Courtenay J.N. 1974: *Neutra z sufiksem -męń (-mon)*, [w:] P. Zwoliński (red.), *Dzieła wybrane*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 221–222.
- BBĖ: *Bołšaâ biografičeskaâ ėnciklopediâ* (hasło: Dubrovskij, Petr Pavlovič) (online: https://gufo.me/dict/biography_encyclopedia, dostęp: 14 grudnia 2021).
- Brajerski T. 1961: *O języku Pieśni Konstancji Benisławskiej*, Wydawnictwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Dobrzyński W. 1974: *Z badań nad rozwojem polskich deminutywów. 1. Historyczny rozwój rzeczowników z formantem -ę na tle słowiańskim*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wrocław.
- Doroszewski W. 1949: *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*, nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego z zasiłku Prezydium Rady Ministrów i Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty, Warszawa.
- DSPR: P. Dubrowski, *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarskiej Akademii Nauk. Część polsko-ruska*, nakład Ferdynanda Hösicka, Warszawa 1876.
- DSRP: P. Dubrowski, *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarskiej Akademii Nauk. Część rusko-polska*, nakład Ferdynanda Hösicka, Warszawa 1877.
- ESXVII: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, red. W. Gruszczyński (online: <https://sxvii.pl/>, dostęp: 21 listopada 2020).
- Grappin H. 1956: *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Jerzykowski A. 1885: *Słownik ortograficzny z dodatkiem niepolskich wyrazów i wyrażeń*, nakładem Autora i Fr. Chociężyńskiego, Poznań.
- Jurkowski M. 1983: *Nosówki Jana III Sobieskiego*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 119–125.
- Karaś H. 2000: *O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I ćwierci XIX wieku (przez X.D.K.P.S.)*. *Morfologia, składnia, słownictwo*, „Prace Filologiczne” XLV, s. 225–244.
- Kawyn-Kurzowa Z. 1958: *Język pamiętników krzemienieckiego lekarza*, „Poradnik Językowy”, nr 1, s. 7–16.
- Klemensiewicz Z. 1951: *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*, „Język Polski” XXXI, z. 1, s. 1–14.
- Klemensiewicz Z. 1961/1985: *Historia języka polskiego*, cz. II: *Doba średniopolska (od początków XVI wieku do ósmego dziesięciolecia XVIII wieku)*, cz. III: *Doba nowopolska (od ósmego dziesięciolecia XVIII wieku do r. 1939)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kopczyński O. 1784: *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę II [...]*, Drukarnia Szkoły Głównej Koronnej, Kraków.
- Kopczyński O. 1817: *Gramatyka języka polskiego*, Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa.
- Kryński A.A. 1910: *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 5, Księgarnia M. Arcta, Warszawa.
- Kurzowa Z. 1972: *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z. 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- Kwaśniewska-Mżyk K. 1979: *Język Franciszka Karpińskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Wrocław.
- L: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Drukarnia XX. Pijarów, Warszawa 1807–1814.

- Marszałek M. 2021: *Z dziejów wokabul literowych w leksykografii polsko-rosyjskiej (na materiale ilustracyjnym XIX-wiecznego słownika Piotra Dubrowskiego)*, „Prace Językoznawcze” XXIII, nr 3, s. 197–213.
- Mędelśka J. 2019: *Wertując słownik rosyjsko-polski P. Dubrowskiego (uwagi o XIX-wiecznym warsztacie leksykograficznym i o wizerunku ówczesnej polszczyzny)*, „Slavia Orientalis” LXVIII, nr 4, s. 699–719.
- Mędelśka J. 2020: *XIX-wieczne ciekawostki leksykalne w słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego*, [w:] K. Wojan (red.), *Wokół pewnego cytatu. Zbiór artykułów*, BEL Studio, Warszawa, s. 263–294.
- Mędelśka J. 2020a: *O XIX-wiecznej polszczyźnie literackiej odzwierciedlonej w „Słowniku rosyjsko-polskim” Dubrowskiego. Ortografia i refleksy fonetyki*, [w:] T. Lisowski, P. Michalska-Górecka, J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczky, A. Siemradzki (red.), *Verba multiplicia, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*, t. 1, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2020, s. 373–404.
- Mędelśka J. 2021: *Fonetyczno-graficzny obraz polszczyzny końca XIX stulecia zawarty w hasłach literowych słownika polsko-rosyjskiego P. Dubrowskiego*, „Prace Językoznawcze” XXIII, nr 3, s. 215–225.
- Mędelśka J., Marszałek M. 2005: *Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919–1940*, t. 1: *Fonetyka, grafia*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Mroziński J. 1822: *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*, Natan Glücksberg, Warszawa.
- Mroziński J. 1830: *O końcowej samogłosce Ę rzeczowników rodzaju nijakiego (np. imię, plemię, i t. p.)*, [w:] *Rozprawy i wnioski o ortografię polską przez Deputację od Król. Towarzystwa Warsz. Przyjaciół Nauk wyznaczoną*, Drukarnia Józefa Węckiego, Warszawa, s. 107–127.
- Muczkowski J. 1825: *Gramatyka języka polskiego*, nakładem wydawcy w księgarni J.A. Munka, Poznań.
- Ożyński B. 1883: *Skarbiec odkryty bogactwa, piękności i wszystkich prawideł zasadniczych mowy i pisowni polskiej*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Passendorfer A. 1911: *Słownik ortograficzny. Na podstawie uchwał Akademii Umiejętności*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa.
- Pihan-Kijasowa A. 1999: *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Poznań.
- Reczek J. 1980: *Słownik Konstantego Szyrwidą (z okazji fototypicznego wydania)*, „Język Polski” LX, z. 4, s. 262–267.
- Rozprawy 1830: *Rozprawy i wnioski o ortografię polską przez Deputację od Król. Towarzystwa Warsz. Przyjaciół Nauk wyznaczoną*, Drukarnia Józefa Węckiego, Warszawa.
- Siekierska K. 1974: *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Stieber Z. 1966: *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- swil: *Słownik języka polskiego*, t. 1–2, wyd. staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, Wilno 1861.
- Szpiczakowska M. 2001: *Fonetyczne i fleksyjne cechy języka Pana Tadeusza Adama Mickiewicza na tle normy językowej XIX wieku*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Szejnkowska H. 1953: *Regionalne tło języka Adama Mickiewicza w brulionach rękopisu Pana Tadeusza*, „Rocznik Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich” IV, s. 47–62.
- Szylarski W. 1770: *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest gramatyka języka polskiego ucząca, a tym samym pojęcie obcych języków [...] ułatwiająca*, Drukarnia J.K. Mci i Bractwa SSS Troycy, Lwów.
- Trypućko J. 1955: *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. 1: A–B, Lundequistska Bokhandel, Uppsala.
- Trypućko J. 1969: *O języku Wspomnień dzieciństwa Franciszka Mickiewicza*, „Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia”, z. 7, Uppsala Universitet, Uppsala.
- TSRÂ: V.I. Daľ, *Tolkovyj slovar’ živogo velikorussskogo âzyka*, t. 1–4, OLMA-PRESS, Moskva 1863–1866/2002.
- Turska H. 1930: *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, nakładem Koła Polonistów Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego, Wilno.
- Wawrzyńczyk J. 1995: *Piotr Dubrowski i jego „Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego” z 1877 roku*, „Opuscula Polonica et Russica”, t. 3, s. 95–99.
- Węgier J. 1972: *Język Franciszka Bohomolca*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Woyna J.K. 1690: *Compendiosa linguae Polonicae Institutio in gratiam exterorum, qui recte ac facile linguam polonicam addiscere cupiunt*, Dawid Fryderyk Rhete, Gdańsk (online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/261>, dostęp: 14 grudnia 2021).

- Zaleski J. 1969: *Język Aleksandra Fredry*, cz. II: *Fonetyka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zieniukowa J. 1968: *Z dziejów polszczyzny literackiej w XVIII wieku. Język Pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Summary

On the history of the rivalry between the endings *-e* and *-ę* in neuter nouns of the *cielę*, *imię* type (based on material in the late nineteenth-century *Dokładny słownik języka polskiego i ruskiego*)

Keywords: *cielę*, *imię*-type neuter nouns, late 19th century, norms and usage reflected in a translation dictionary.

The author presented the history of the clash of the final vowels *-ę/-e* in neuter nouns of the *cielę*, *imię* type, with particular attention to the situation in the last quarter of the nineteenth century, when this process came to an end. The linguistic material comes from the *Dokładny słownik języka polskiego i ruskiego*. The analysis showed that the Polish-Russian part reflects the state of the theoretical norm, as almost all the neuter nouns (72 items) were transferred from the *Słownik wileński*. The Russian-Polish part, on the other hand, reflects the language use of the time, as the editor was himself choosing Polish equivalents of Russian words. There are far fewer neuter nouns here (33), but 50% of nouns of the *imię* type and 20% of the *cielę* type are unstable.